

05

L'efecte modernitzador de l'estada a Nord-amèrica en l'emigració valenciana

THE MODERNIZING EFFECT OF THE STAY IN NORTH AMERICA ON VALENCIAN EMIGRATION

JULI ESTEVE CARBONELL
Director d'InfoTV. València.
juli@infotelevisio.com
ORCID: 0009-0003-7449-7320

rebut: 21/04/2025
acceptat: 04/05/2025
publicat: 20/11/2025
<https://doi.org/10.28939/iam.debats-139.5>
debats #139 (p. 76-87)

Josep Vicent Moncho Soliveres, de Tàrbena, a l'esquerra, amb cinc amics del poble. Foto cedida pel CERM

RESUM

El 1906 arriba a Montreal la primera expedició de jornalers valencians a Nord-Amèrica, 10 homes d'Orba que viatjaren farts del caciquisme imperant a la Marina i els voltants i de la misèria i els abusos generalitzats que produïa el sistema, i desfaenats alhora per l'avanç de la fil·loxera, que matava tota la vinya. L'enorme esclat migratori així provocat s'emportà moltíssimes persones a les destinacions tradicionals (Algèria, Cuba, l'Argentina...) i ara també a Nord-amèrica. Darrere dels *Deu d'Orba*, una investigació pròpia xifrà en 15.768 els emigrants valencians arribats al Canadà i els EUA fins el 1920, quan Washington tancà la frontera per als pobles mediterranis. L'èxit sobtat de l'opció nord-americana vingué d'unes diferències salarials impensables. Als que més temps treballaren i visqueren a Nova York o Connecticut, els capgirà la percepció del món, la mentalitat i la vida sencera. En tornar, eren persones diferents, més obertes i més lliures i sense els prejudicis i les pors ancestrals. Foren alcaldes de la República als seus pobles i esdevingueren models de modernitat. I educaren els fills i les filles d'una manera més igualitària, espentant-los a estudiar carreres per a ser persones de profit.

Paraules clau: modernitat; endarreriment; caciquisme; fil·loxera; igualtat; analfabetisme

ABSTRACT

In 1906, the first expedition of Valencian laborers arrived in Montreal—ten men from Orba who traveled, fed up with the mistreatment by the landowners who dominated the region of La Marina and its surroundings, as well as the widespread poverty and abuses produced by the system. At the same time, they were left unemployed by the advance of phylloxera, which was devastating the vineyards. This massive migratory wave led many Valencians to traditional destinations such as Algeria, Cuba, and Argentina, but now also to North America. Following *the Ten from Orba* our research estimated that 15,768 Valencian emigrants arrived in Canada and the United States until 1920, when Washington closed its borders to Mediterranean peoples. The sudden success of North America as a destination stemmed from an unthinkable wage disparity. Those who worked and lived for extended periods in New York or Connecticut experienced a radical shift in worldview, mentality, and way of life. Upon their return, they were different people—more open-minded, liberated from ancestral fears and prejudices. Many became mayors during the Spanish Republic and symbols of modernity in their hometowns. They also raised their children with a more egalitarian mindset, encouraging them to pursue higher education and professional careers.

Keywords: modernity; underdevelopment; caciquism; phylloxera; equality; illiteracy

Un grup d'emigrants valencians, alguns d'ells amb instruments musicals.
Foto cedida per l'Associació Els Pòrxens, de Pedreguer.

UNA RECERCA EXHAUSTIVA ALS ARXIS I UN TREBALL DE CAMP DE 700 ENTREVISTES

Del *Montgó a Manhattan. Valencians a Nova York* és el nom d'un projecte de recerca històrica i periodística i de la sèrie de quatre llargmetratges documentals (Esteve, InfoTV, 2014-2015) que se'n va derivar. També hi ha una versió escrita d'aquest treball (Esteve, 2021). La primera fase de la investigació se centrà en els arxius dels Estats Units i del Canadà. Fou una consulta exhaustiva de les llistes de passatgers dels milers de vaixells arribats als ports atlàntics d'aquells dos països des d'Espanya i França, entre el 1900 i el 1920, accessibles des de www.ancestry.org i www.statueofliberty.org/ellis-island/. Entre els milions d'entrades revisades, foren detectats 15.768 valencians (el 93,34% eren homes i el 6,66%, dones). La informació recollida incloïa els noms i cognoms, l'edat, els municipis de naixença i residència, la ciutat de destinació, l'ofici, la persona que coneixien allà, algun viatge anterior o els diners que duïen a la butxaca. Amb aquests coneixements es pogué abordar tot seguit un treball de camp forà mida per a localitzar i entrevistar unes set-centes

persones, descendents dels emigrats, en una setantena de pobles, quasi tots els de la Marina Alta, del nord de la Marina Baixa i del sud de la Safor, on més emigrants es van trobar, i alguns altres més dispersos de la Vall d'Albaida, el Comtat, la Ribera, la Plana Baixa o el Racó d'Ademús, les altres comarques afectades pel fenomen.

Entre d'altres, un objectiu insistent en les entrevistes fou palesar la influència que aquella experiència havia tingut en les persones emigrades, que havien viatjat des d'un entorn pobre i endarrerit fins al país més ric i modern del món. El contrast era tan gran *a priori* que l'impacte també devia haver sigut considerable i degué deixar senyal en els retornats, més com més temps hagueren estat allà i especialment si havien viscut en zones urbanes.

UN PAÍS DE SECÀ, TERRATINENTS, ABUSOS, ANALFABETISME I FIL·LOXERA

En aquells anys, al regadiu de la Ribera del Xúquer i les hortes de València i Gandia, els camps solien ser dels amos però els llauraven els arrendataris, lliures per a buscar conreus i tècniques més rendibles i treballar el que fera falta per a millorar els beneficis,

sempre que pagaren la renda al senyoret. Però a la zona zero de l'emigració a Nord-amèrica, la València de secà que representava la Marina i els voltants, la terra l'explotaven directament els terratinents, que llogaven a la plaça la mà d'obra que necessitaven, barata i abundant (Millán, 1990; Ruiz, 1990). La falta d'alternatives i la concentració de la propietat en poques mans propiciava tota classe d'abusos als treballadors, sobretot quant al jornal, però les entrevistes també documentaren casos de maltractaments verbals i psicològics i represàlies contra el jornalier que no s'humiliara davant els capritxos del cacic. Entre altres informants, Segismundo Blanco, de Murla, contava el cas d'un ric que, només per a remarcar qui era amo i qui criat, era capaç de demanar-li a la dona d'un jornalier el dinar que duia al marit, a peu des del poble fins al bancal, se'l menjava i després «cagava o pixava en el perol». O comprava un cabàs de taronja d'un carro que passava i començava a tirar-ne als seus jornaliers, «a vore si tenia punteria». I els que tenien pansa al sequer, si es posava a ploure, havien de córrer a posar a cobert la del senyoret i deixar perdre la seua «si no volien quedar-se tot l'any sense jornal».

Lligada a aquest estat de les coses, com a causa i també com a efecte, apareix una dada ben significativa: els partits judicials de Pego, Callosa d'en Sarrià i Dénia, als quals pertanyien els pobles amb més emigració, registraven en el cens del 1900 uns índexs altíssims d'analfabetisme: respectivament, del 83,83, el 83,36 i el 77,31% de la població, per damunt del 74,27% de València país i el 59% del total estatal (Fons documental de l'Institut Nacional d'Estadística). Sense escolarització, aquell entorn generava només mà d'obra no qualificada, sense cap possibilitat d'ascens social i amb una dependència absoluta del jornal que dictava el cacic, cosa que impedia qualsevol reivindicació laboral.

El jornal permet mesurar la injustícia. Quan a l'Horta o la Ribera ja es pagaven dos pessetes al dia, als secans de les comarques centrals, més lluny de la modernitat i dels drets civils, només se'n pagava una. I menys encara en llocs més aïllats, com Salem o Alpatró, on l'abús quedava impune més fàcilment i a penes es guanyaven tres quinzets i 60 cèntims, res-

Natividad i Consuelo Borràs fotografiades a New Britain, Connecticut

pectivament, segons expliquen Guillem G. Banyuls i Joaquim Cervera. A raó de dos o tres jornals per setmana com a molt, un adult podia ingressar de 100 a 150 pessetes l'any. I només qui podia ho complementava criant algun animal a casa —un porc, gallines o conills— i sembrant verdura en un bancalet mínim a prop del riu o de la font. Per això, els informants al·ludeixen tant a la vida precària i miserable dels avantpassats: a fets com que «anava descalç fins que no es pogué fer ell mateix unes espadnyes» (Guillem G. Banyuls, Salem); que «a casa, per a sopar, es partien una sardineteta entre quatre: un dia tocava el cap; l'altre, el llom; i l'altre la cua; i anava rodant» (Paula Peiró, Potries); que «els homes, mentre tonyaven, si trobaven una xona o un caragol moro, se

Família de Xaló a Nova York durant la guerra de 1936-1939

l'amagaven; i eixe era tot el bou o el *cerdo* que les dones posaven en l'arròs» (Salvadora Bertó, Miramar), o que «no feen paella, *lo* que més agradava, perquè es gastava més arròs. Si era arròs caldós, amb la mitat feien el plat» (Andreu Ginestar, Benimeli).

I la mateixa insuficiència crònica podríem trobar en altres àmbits: qui es casava no tenia sempre una casa pròpia; la mortalitat era alta, especialment entre la infantesa; sense cap control de la natalitat, les famílies eren molt nombroses; l'escola, pràcticament inexistent, com també la protecció social i la sanitat pública. L'esperança de vida era baixa i les esperances en la vida, també. I tot anà a pitjor quan la fil·loxera arribà a la Marina el 1904 (Millán, 1990; Piqueras, 2005). En un parell d'anys, la plaga s'estengué i «es van secar totes les parres», en expressió de Francisco Vicens, de Pego.

L'EMIGRACIÓ COM A ALTERNATIVA PER A SOBREVIVRE

Sabedors tots que allò significava quedar-se uns quants anys sense jornals, la solució general a esta desfeta fou l'emigració. La fugida fou massiva cap a les destinacions habituals, com Algèria, Cuba i l'Ar-

gentina. De Xaló, per exemple, centenars de veïns se n'anaren a San Juan. I el mateix passà a tota la Marina. Matías Mengual, de la Vall d'Ebo, conta Emili Aragó, net seu, que fou un dels que acudí a la crida de Blasco Ibáñez per a fundar Nueva Valencia, a la província de Corrientes. Del mateix poble, Joaquina Massanet explica que la seua àvia anà a l'Argentina a criar xiquets, però fins que, molts anys més avant no li ho contà una altra dona del poble, no va saber com feien aquelles dides per a mantindre la lactància durant els quaranta dies de viatge: «Ai, filla, és que dúiem un gosset!». I el cadelllet mamava d'elles. Vicent Tur, de Parcent, pare adoptiu de Floren Bujedo, també anà a l'Argentina, «però allò no li va agradar massa i va pujar cap a l'Equador, Veneçuela... i va estar set anys perdut en l'Amazonia!». I és que l'Argentina era, en paraules d'Isabel Montiel, de Bolulla, incorporades al bagatge de la seua família, «un país on vas i no tornes, perquè a l'Argentina hi ha menjar, però no hi ha diners. En canvi, a Nova York vas i vens amb la butxaca plena».

Això encara no se sabia, però es va descobrir a partir del 6 de setembre del 1906, quan el *Carthagi-*

Emigrants valencians arribats a l'Amèrica del Nord, en xifres absolutes i percentatge									
Any d'arribada	1901	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911
Nombre d'arribats	1	8	1	11	7	23	26	124	133
% sobre el total	0,006	0,051	0,006	0,070	0,044	0,146	0,165	0,788	0,845
Any d'arribada	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	1919	1920
Nombre d'arribats	427	1.318	853	41	940	1.971	724	975	8.006
% sobre el total	2,714	8,376	5,421	0,318	5,976	12,525	4,601	6,196	50,877

Font: elaboració pròpia, amb les dades recollides en ellisland.org i ancestry.org

nian, procedent de Le Havre, va deixar a Montreal la primera expedició valenciana a Nord-amèrica. La formaven deu homes d'Orba, que començaren a contar, per carta o en tornar, que allà no guanyaven aquelles 150 pessetes de jornal en un any, com ací. Ni en un mes. Les guanyaven en una setmana! I això significava que en un any allà podien cobrar el jornal de cinquanta anys ací i tornar a casa, en dos o tres anys, amb diners suficients per a tota la vida. O per a tindre casa i terra pròpies i trencar per a sempre la dependència ancestral dels senyorets. L'efecte de crida de la notícia fou extraordinari: el 1910 ja hi havien emigrat 170 valencians més; a finals del 1912, més de 750, i només el 1913 hi arribaren 1.318 emigrants, 599 dels quals integrats en l'expedició valenciana més gran que s'ha registrat mai, la que recalà a Nova York, amb destinació a Montreal, el 13 de maig del 1913, a bord de l'*Antonio López*. Havia salpat el 27 d'abril del port de València, enmig d'un silenci sepulcral de la premsa local, on no apareix cap menció a aquest gran moviment de persones. Tampoc s'ha pogut localitzar cap fotografia ni d'aquest ni de cap dels centenars d'embarcaments d'emigrants valencians que hi hagué fins al 1920 als ports de València, Barcelona o als de França. D'exportacions de ceba a Anglaterra des de mitjan segle XI, n'hi ha moltes a la Biblioteca Valenciana. Però d'aquesta gent, pobra de solemnitat, segurament bruta i mal vestida, però digna i valenta com poques, ni una. L'aporofòbia no és cap invent recent, pel que es veu.

UN PARADÍS DE MODERNITAT QUE ENLLUERNA

El país que troben allà els fa emmudir i badar la boca. La immensa majoria dels desplaçats no havia estat mai a cap ciutat. Vivien en pobles amb cases d'una o dos plantes; sense clavegueram, aigua corrent ni energia elèctrica, i amb carrers sense asfaltar per on només circulaven matxos i carros, perquè de cotxe «només en tenia el ric», com subratlla Tònica Signes, informant de Gata. El Nova York que troben a la primeria del segle XX ja té edificis de més de cent metres, que ostenten rècords efímers en una ciutat que grata el cel cada volta a més altura, des de terrasses accessibles convertides ja aleshores en atracció turística gràcies als ascensors. Molts d'aquells pioners valencians visqueren l'experiència de pujar per un dòlar a les finques més altes del món, el Singer Building (1908-1909), de 187 metres; la Metropolitan Life Tower (1909-1913), de 213 metres, i el Woolworth Building (1913-1929), de 241 metres, precursors del Chrysler i l'Empire State, els grans símbols de Manhattan fins a l'erecció del World Trade Center el 1971. «Per a ells, eren com caixetes, les unes damunt de les altres. No podien imaginar-se que la gent visquera en pisos», diu Teresa Morell evocant les narracions del seu avi Josep Morell i dels orbers que viatjaren amb ell el 1914. Fabià Ferrer, en tornar a Tàrbena, contava als amics que «hi havia cases que, tirant una pedra dos voltes, no arribaves», perquè «eren deu voltes *as* campanar». Els amics, naturalment, no se'l creien i se'n burlaven.

Ben significativa d'aquest xoc sobtat amb la modernitat és també la història que conta Glòria Gassent, de Xàbia, del seu *uelo* Artur: «Un dia berenaven a vora riu, al costat d'un pont grandíssim, van vore un barco que entrava i digueren: "Ara quan arribe al pont, què farà eixe barco? I quan el barco arriba, el pont comença a obrir-se i ens vam quedar amb la boca oberta"». I quedaren igual d'impactats pel pont de Brooklyn, les llums de la nit, l'estàtua de la Llibertat, les màquines de monedes que servien plats preparats o llavaven la roba, els automòbils que omplien els carrers, els grans magatzems, els ascensors, els mocadors de paper, els objectes de plàstic, el cine i el teatre, el metro, el telèfon, els ous en abundància i la carn «d'un dit de gros» (Domingo Femenia, Xaló), la calefacció a les cases i els quartos de bany, «quan ací teníem excusats que havíem de traure» (Vicent Calafat, la Font d'en Carròs). Tan difícil de creure podia resultar tot allò que, quan Tadeu Mas, de Xaló, tornà a casa, la filla l'avisà: «Pare, això no ho conte, que el prendran per *loco* i se li burlaran». Però no s'ho podien callar i ho contaren sense parar perquè «ací era tot misèria i *brutea* i allà, meravelles» (Salvador Salort, el Verger).

També van trobar que allà la llei protegia els menors dels castics físics dels pares i els prohibia treballar abans dels setze anys. L'assistència a l'escola era igualment obligatòria i el treball de camp detectà exemples diversos de com actuava l'autoritat quan alguna família no obeïa la norma. A ca Tonica Signes es presentà una treballadora social de Newark perquè havia faltat dos dies a classe. I ni el fred glacial nord-americà servia com a excusa: Isabel Sendra, de Vilallonga, que havia viatjat amb tres criatures, pensà que, amb la nevada caiguda, com havien d'anar a escola els xiquets! A mitjan matí, un policia tocà a la porta per a preguntar què havia passat i a donar-los la solució: «Els compra vosté roba d'abric i a classe sense excuses!», segons conta el besnet, Alfred Giner.

Un cas viscut per Maria Mas, de Callosa d'en Sarrià, ajuda a entendre més encara el xoc de mentalitats. Evoca sorneguera la nora, Blanca Berenguer, que una volta qui seria el seu marit, un xiquet llavors, Vicent Llorca, caigué malalt. «Ma sogra, amb la cul-

tura que va dur d'ací, de les *ueles*, davant de tot va posar un drap roig a la perilla del quarto. I el quarto ben tancat, que no entre l'aire. I *auia*, no, que això és mal. Ací, a curar la pallola aixina. Però el xiquet tenia molta febre, ma sogra es degué *assustar* i va cridar al metge. I quan va entrar al quarto, es veu que una *brafà* el va tirar cames per amunt. I va dir: "Açò què és, què té este xiquet?". "És que té la pallola i si òbric la finestra i veu llum, es quedarà cego". I el metge va agarrar i en una *rabinà* va llevar la cortina. "Òbriga la finestra!". I el xiquet, encaset de calentura, els llavis plens de pells, de la febre: "Vull beure, vull aigua!". I el metge va agarrar un got d'aigua i li'l va donar. I la sogra: "Ai, me'l mata, me'l mata! I quina va ser la meua sorpresa que el xiquet no es va morir!".

Però més allà d'aquestes anècdotes tan bones de contar ací a amics i parents, entre els retornats, la majoria dels que se n'anaren, hi hagué qui anà més enllà i evidencià un procés d'assimilació de les novetats i de reflexió comparativa amb el país endarrerit d'on venien. Tonica Signes conta que quan son pare, Antoni Signes, arribà a la Ford de Newark, on entrava a treballar, en vore centenars de cotxes aparcats fora, preguntà estranyat: «I eixos cotxes, de qui són?». «Són dels treballadors», li contestaren els amics que li havien buscat la faena. I ell replicà bocabadat: «I com és possible que un treballador vaja en cotxe?».

Els nouvinguts a Amèrica, sobretot les dones, saben que no poden desembarcar sense la companyia d'un home adult, però també s'adonen que les lleis són més igualitàries i molt més tènue l'intens masclisme estructural que, conscients o no, han patit ací en tots els àmbits vitals. Maria Mascarell Sendra, de Vilallonga, de només nou anys quan viatjà el 1920 amb els pares, ja rebé només arribar aquesta informació, quan va sentir una viatgera: «Per fi arribem als Estats Units, el país on manen les dones!». Consol Sendra, de Pego, neta d'emigrants i emigrant ella mateixa als anys seixanta, sempre va sentir dir als avis que «si hi havia una brega en un matrimoni, era l'home a qui tancaven». I bé que ho van descobrir Joaquim Rocher, de Vilallonga, a qui haver sorprès la dona gitada amb un altre no li evità anar a la presó per haver-li pegat; i Miquel Soliveres Mas, de Tàrbe-

na, i els companys, detinguts per molestar amb floretes o el que fora unes xiques que trobaren pel carrer. Asensi Cortell, de Salem, també es va fixar que «les dones tenien llibertat per a anar-se'n de l'home si volien i quan volien, perquè hi havia divorci».

Alguns dels emigrants, educats en el masclisme convencional, se sentien incòmodes amb aquesta llibertat de les dones. Francesca Server Carrió, de Pedreguer, aporta la vivència del pare, Josep Server Roselló, que en saber de l'amo de la casa on s'hostatjava que les filles passaven el cap de setmana amb els nòvios, pensà: «Que no arribi això a Espanya!». I a Joaquim Femenia Caudeli, de Miramar, «les americanes no li acabaven d'agradar, perquè tenien “massa llibertat”», segons Joaquim Femenia Canet, fill seu. Però moltes dones emigrades agraïen aquestes diferències. Una jove de Pedreguer, de qui la informant no facilità el nom, es mostrà ben contenta d'haver-se'n anat per la llibertat de què va gaudir: «A Espanya, les mares no es fien de les filles ni per anar al cine, ni per a asentar-se al sofà. I allà la filla se'n va al cine amb el nòvio i més coses». Moltes de les valencianes emigrades trobaren a Amèrica una via d'emancipació impensable al poble, derivada d'un fet també infreqüent ací, però allà habitual: per primera volta, tingueren un treball i una nòmina i, per tant, una independència econòmica. És cert que moltes d'aquelles dones anaren al principi a atendre el marit, el pare o els germans i aprofitaven també per a guanyar algun dòlar guisant per a la resta de la colla o llavant-los la roba. Però aïlladament al principi, en la primera emigració de fins al 1920, i massivament després, les valencianes entraren a treballar a les fàbriques de Connecticut, tant del metall com tèxtils, a New Britain, Derby o Shelton, i als tallers de roba de Nova York.

Un dels signes més visibles d'aquell canvi de mentalitat rau en la roba. Els homes sense pressa per tornar ni urgència extrema d'estalviar passaren de l'espardenya d'espart, el pantaló de pana, la faixa negra i la brusa als vestits obscurs i també clars, el jupetí, el rellotge amb cadeneta i el barret de feltre o palla. A les ciutats, així de mudats arribaven a la faena i n'eixien en acabar. I no pararen d'enviar al poble fotos amb aquell aspecte elegant, perquè era la millor

Família de Pegó emigrada al complet

manera de contar com estaven triomfant a Amèrica. Les dones oblidaren també la roba negra, perquè sempre hi havia ací algun dol per dur, i el cabell recollit al tos en un figonet, i els substituïren per la moda americana que veien al cine i compraven al gran magatzem. Algunes, com Austreberta Pérez, de Palència, però casada amb Vicent Tur, de Parcent, s'habituarren a fumar allà i també ho feien ací, «tot i que era pecat», com diu amb molta retranca Floren Bujedo, la filla.

L'american way of life també incloïa l'oci. És cert que la majoria dels emigrats, capficats a estalviar com més millor, passejaven amb els companys com a distracció principal els diumenges, per a no gastar. O organitzaven balls amb l'orquestrata que havien muntat. Però també se'ls veia a l'estiu en platges i piscines i anaven al cine o a veure la Piquer al Winter Garden, de Broadway. L'adaptació a aquella vida feu que els que no pensaven tornar prompte compraren cotxes. Des dels anys vint ho van fer alguns. I del 1940 en avant, tots. Abunden les fotos que ho demostren i testimonis ben gràfics, com el de Floren Bujedo, que conta com son pare se'n comprà un: «Era de segona mà, el primer. I com que tots el passaven, va voler un cotxe nou. Va anar a la botiga i el va vore a l'*escaparate*. “Vullc eixe”. I aquells: “Àra li'n portem un com eixe”. “No. M'emporte eixe o ja no

torne". I el de l'*escaparat* cap a casa va anar!». I encertaren quan pronosticaren que aquella manera de viure arribaria ací prompte o tard.

UN CANVI PROFUND DE MENTALITAT

Als emigrats ja avesats als costums i les llibertats nord-americanes i sobretot als seus fills, escolaritzats allà i ignorants de com es vivia ací, els costà aclimatar-se quan tornaren als anys trenta, expulsats per la Gran Depressió o per la convicció que ja havien estalviat prou, sense intuir la guerra que venia. Els pobles els trobaren pràcticament com els havien deixat quinze anys arrere, encara sense aigua potable ni paviment. La potència de la xarxa elèctrica era mínima, l'enllumenament públic a penes existia, les cases no tenien electrodomèstics ni quartos de bany, es cuinava amb llenya i l'escola pública, ni quan la prioritza la República, podia comparar-se en mitjans i en eficàcia a l'americana. Josep Ramón Marcó no oblidà mai el dia que, amb vuit anys, arribà per primera volta a *Tàrbena*. «Van vindre a Callosa a arregar-mos en un carro. Quan vam arribar *as* poble, *es* carrers estaven enfangats. Plovisnava. Era tot fosc i jo estava espantat. A casa de ma *uela* tenien només una perilleta a mitja llum *as* menjador. I no res més. Tot *lo* demés era... un cresolet». Teresa Ramón, filla seua, conta que son pare no podia entendre que no hi haguera vàter. I Carme Sendra, de Pego, de tretze anys, «plorava i volia tornar a Amèrica, perquè parlava anglés i els xiquets se li burlaven», segons Maria Sala Sendra, la seua filla.

Els retornats més americanitzats tingueren una influència modernitzadora en el seu entorn, però més pel seu parar, les accions empenedores i l'obvietat del seu èxit, que per anar pels cantons predicant cap evangeli laic de progrés, perquè se sabien minoria en un món potser caduc, però poregós i reactiu als canvis. I preferiren sovint un perfil discret. Però a casa educaren els fills d'una manera més oberta i igualitària. I això ho notaren sobretot les filles. N'és un exemple perfecte la consigna, revolucionària per a l'època, per igualitària i antipatriarcal, que Artur Gasent donava als anys quaranta a les seues xiques, encara menudes, i que evoca ara Glòria, una d'elles: «Primer teniu que anar a escola i tindre una mitjana

educació. I saber *lo* que és una faena i treballar fora de casa, per a poder-vos guanyar la vida. I aixina, si l'home vos ix un gos, un *sinvergüenza* o un *borrachín*, podreu pegar-li una *patà* al cul i enviar-lo a *paseo*. Porta i fora! I *vosatros* poder viure, si teniu fills amb els fills. I si no, a soles». Vicent Fornés Costa, de Gata, deia als fills, en relació amb les netes: «Les xiquetes, que isquen a estudiar a València, que isquen!». I Fernando Pons, que tenia la filla al col·legi de les monges, a la Font d'en Carròs, volia que li inculcaren que havia d'estudiar una carrera a València. «Tenia clar que el futur estava en l'estudi i això ho va dur d'Amèrica», diu Maria, filla d'aquell emigrant. I se n'han recollit testimonis semblants a Guadassuar, Vilallonga, Pedreguer o Sanet i Negrals. Aquella mirada diferent cap a la dona alguns la practicaren no sols de paraula. De Carles Sastre, de Pego, conta la filla Hermínia que cada dia agranava el carrer, una faena molt de dona llavors. I d'un altre pegolí, Vicent Briones, diu el net Enric que «quan la *uela* va caure malalta en nàixer ma mare i va estar cinc anys al llit, es va fer càrrec de tot, de netejar casa, llavar la roba, cuinar... Deia que no era cap vergonya netejar».

Aquella manera de pensar també es va reflectir en l'educació sentimental, que no tingué els rigors habituals. Batiste Moratal García, de Vilallonga, avisava la filla Glòria: «Tu ho voràs: les parelles de nòvios viuran juntes un temps. I si s'entenen, es casaran. I si no, no». La filla ho trobava atrevit i la dona li demanava que no diguera aquelles coses a la xiqueta. També s'avançà al seu temps Josep Marí, de Xàbia, que, segons les filles Inés i Pepica, ja alertava la muller: «Les teues filles tenen que tindre cotxe i se n'aniran a passejar amb el nòvio. Tu no voldràs, però elles aniran». «Sí que eres tu modern! Les meues filles, cotxe!». I primer tingueren moto i després, cotxe. Amparo i Maria Martínez, filles de Bernat Martínez Espí, de Carlet, diuen que el pare les deixava anar on volgueren, «a coses on *atres* no podien. A ballar? *Pues* a ballar. A tal poble? A tal poble, a un campament a Mallorca als anys quaranta, al bar... Tenia molta confiança. I quan vam tindre nòvios, mai *mos* posaren carabina. Era un home que, si anaves a la piscina, feia: «Ja saps nadar? Encara no et tires del trampolí?». Sempre volia espantar-nos, per

què férem més». Perfecte Moll, d'Oliva, tingué un tarannà semblant, segons comenta la filla, Maria Moll: «A les xiques no *mos* vigilaven tant de prop com *atres*. I sempre vam tindre llibertat, perquè aixina ho va vore allà». I no s'espantaren quan les parelles van començar a abraçar-se i besar-se en públic, perquè així festejaven a Amèrica.

Aquella empremta americana els espentà igualment a anar ben arreglats quan eixien de casa, amb bons abrics, vestits, sabates i barrets; a dutxar-se sovint; a llavar-se el cabell i raspallar-se les dents diàriament; a exhibir una manera de ser tolerant i emprenedora; a evitar els castics físics als fills i a demanar-los que els parlaren de tu; a dur poc de dol o gens; a interessar-se per la cultura, la política i l'actualitat; a gas-tar els primers anticonceptius, i a anunciar les novetats que vindrien i a dur-les a casa a la primera ocasió que tingueren. Bernat Martínez «només veia un electrodomèstic nou, el comprava». El mateix feia Carles Sastre: «Quan van dur l'olla exprés, la vam tindre de seguida; i la ràdio, el *butano*, el televisor, el *calentador* d'aigua, el quarto de bany, els motxos...», diu Hermínia, la seua filla. I Onofre Sendra, de Vilallonga, que muntà el primer televisor del poble, «i tots vam poder vore la boda de la reina Fabiola».

ALCALDES, REGIDORS I JUTGES DE PAU REPUBLICANS... I ALGUNS FRANQUISTES

Aquella modernitat americana també l'empeltaren ací en l'àmbit de la política i la ciutadania. En molts pobles de l'àrea on l'emigració a Nord-amèrica fou més gran, durant la República i la Guerra d'Espanya, l'alcalde, el segon alcalde, el jutge de pau o el secretari municipal foren persones retornades de Nova York. I, en menor manera, passà això mateix durant els primers anys de la dictadura. Entre els alcaldes republicans trobem Josep Baidal, de Benissa; Antoni-Vicent Borràs, de Bellreguard; Jaume Pérez Mengual, de Beniarbeig; Salvador Santacreu, de Benimantell; Julià Monfort, de Gata; Antolí Massanet, de Famorca; Francesc Alemany, de la Vall de Gallinera; Gregori Aznar i Miquel López Cortés, de l'Alfàs del Pi; Enric Alfonso, d'Otos; Severí Tur, de Parcent; Benjamí Giménez Alborch, de Pedreguer;

Fernando Moreno, de Pego, a la dreta, amb dos companys de colla a l'hora de dinar, a la porta del barracó on vivien

Aquilino Barrachina, de Pego; Fernando Ripoll, de Tàrbena; Josep Perelló, de Tormos; Daniel Gómez Julián, de Torrebaixa, i Pepe Morell i Salvador Sallort, del Verger. Tots ells eren de pensar esquerrà, militants de l'Esquerra Republicana de Manuel Azaña o del Partit Socialista, amb l'excepció de Baidal, fundador de la CNT local. I entre la resta de càrrecs públics, trobem Vicent Mascarell (Ador), Vicent Pérez Mengual (Beniarbeig), Josep-Vicent Torrens (Benigembla), Ramon Navarro (Corbera), Jaume Guinnot (Dénia), Francesc Pedro (Gata), Fernando Giner (Murla), Vicent Tur (Parcent), Francesc Such (Polop), Batiste Ferrando (Simat de la Valldigna), Batiste Massanet (la Vall d'Ebo), Pere Miralles (Xaló) o Fernando Sanchis Sala (Muro).

Que foren elegits pels seus veïnats tenia lògica, perquè destacaven al poble per tindre més món. Eren d'esquerrers, però no tenien en la ment cap model bolxevic soviètic, perquè el que havien conegut era la democràcia capitalista nord-americana. Havien observat que els Estats Units eren un país més just, on els més rics pagaven més impostos i on es respectaven els drets civils, sobretot els de les persones més vulnerables. I van voler replicar als seus pobles allò que havien après allà. Sabem d'ells, pels testimonis recollits, que van implantar impostos progressius al Verger i Benimantell. O instal·laren

Emigrants valencianes a la moda americana

l'aigua potable a Pego. I per la neta Fina Santacreu sabem que el *uelo* Salvador dugué el telègraf a Benimantell, fundà una guarderia i va prohibir el treball infantil. Quan esclatà la guerra, intentaren posar pau i moderació enmig de tanta exaltació com els tocà viure. Santacreu només entregà la clau de l'església als radicals que volien cremar-la quan l'apuntaren amb una pistola. A Beniarbeig, el segon alcalde, militant del PSOE, com conta Vicent Pérez Grimalt, fill seu, tenia amagades a casa persones de dretes, perquè no les mataren, i l'Ajuntament mobilitzava milicians armats quan sabien que venien de fora «a matar *fascistes*». A Barx, Consuelo Sanchis, *la Guapa*, una de les líders del Comité Local del Front Popular i filla de l'emigrant al Canadà Vicent Sanchis Donet, també eixia a la carretera amb el fusell a la mà i no deixava passar els escopeters que pujaven des de Simat o Gandia. Els deia: «A Barx no hi ha *fascistes*. Ja se'n podeu anar», segons conta la seua neboda Victòria. I salvaren així moltes vides als dos pobles.

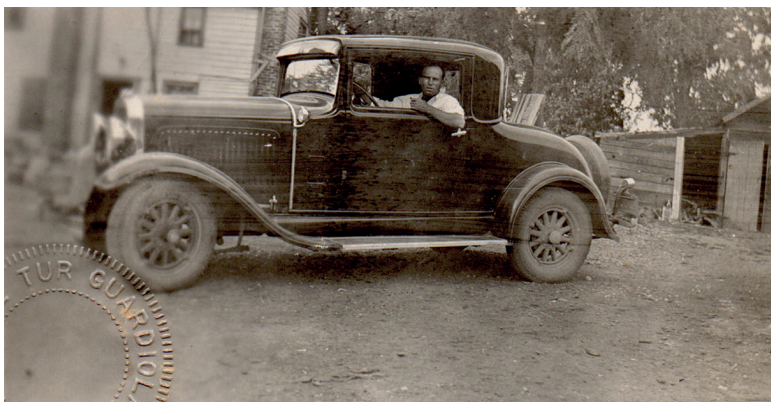
No els valgué de molt. En acabar la guerra, totes aquelles persones foren empresonades o hagueren

d'exiliar-se a Algèria, com Severí i Vicent Tur i Fernando Ripoll, passatgers del *Stanbrook*. Aquilino Barrachina i Antoni-Vicent Borràs moriren afusellats. Els supervivents van ser alliberats, ben humiliats i molt amargats i a partir del 1946, per un règim debilitat per la derrota de Hitler i condicionat alhora per la nova aliança anticomunista amb els Estats Units. En paraules de Fina Santacreu, «ho havien donat tot per millorar la vida als seus pobles i els ho feren pagar amb set anys de presó i privacions».

Durant el franquisme, també foren alcaldes exemigrants com Onofre Sastre (Vilallonga), Rafael Peiró (Potries), Josep Santacreu (Beniardà), Domingo Barreres (Oliva), Frederic Vaquer (Bolulla) i Ramón Gimeno (Libros, Teruel).

CONCLUSIÓ

L'Amèrica, com deien ells, va provocar un gran impacte en els emigrants valencians, més com més temps van estar allà. Van tornar amerats de la modernitat, l'afany de progrés i els drets civils imperants als EUA

Vicent Tur Guardiola,
de Parcent, conduint el seu
cotxe, ca. 1930

de les primeres dècades del segle XX. I en major o menor manera, traslladaren aquelles experiències al seu entorn més pròxim: a casa, educant els fills en aquells valors i, a les filles, donant-los en general més llibertat que la que tenien les dones ací. I a tots, espentant-los a estudiar per a ser persones de més profit. En molts pobles de la Marina i la Safor, la zona zero de l'emigració a Nord-amèrica, aquelles idees noves dutes d'allà van servir perquè antics emigrants esdevingueren alcaldes dels seus municipis, on intentaren aplicar mesures reformistes com la prohibició del treball infantil, la millora en les comunicacions, l'abastiment d'aigua potable i els impostos progressius, perquè els més rics pagaren més que els pobres, també en termes relatius. Tots patiren represàlies en acabar la guerra.

BIBLIOGRAFIA

- Carnero, T. (1980). *Expansión vinícola y retraso agrario (1870-1900)*. Madrid, Ministerio de Agricultura, Alimentación y Medio Ambiente.
- Esteve, J. (2021). *El somni americà contra el caciquisme i la fil·loxera. L'emigració valenciana als Estats Units i el Canadà*. València, InfoTV-Nova Bèrnia.
- García Hernandorena, P. (2022). *De la colla a la guenga. Memòries, xarxes i estratègies de l'emigració valenciana als Estats Units (1920-1933)*. Institució Alfons el Magnànim. Diputació de València.
- Martín, J. C. (2012). *Valencians contra la fil·loxera*. Barcelona, Editorial Anaconda.
- Menages, À.R. i Monjo, J.Ll. (2007). *Els valencians d'Algèria. Memòria d'una comunitat emigrada*. Picanya, Edicions del Bullent.

- Millán, J. (1990). «L'economia i la societat valencianes, 1830-1914. Les transformacions d'un capitalisme perifèric», en *Història del País Valencià*. Barcelona, Edicions 62.
- Morell, T. (2012). *Valencians a Nova York. El cas de la Marina Alta (1912-1920)*. València, Edicions 96.
- Piqueras Haba, J. (2005), «La filoxera en España y su difusión espacial: 1878-1926», en *Cuadernos de Geografía*, número 77, p. 101-136, València, Universitat de València,
- Ruiz Torres, P. (1990). «Introducció» i «Crisi del sistema moderat i revolució democràtica (1866-1874)», en *Història del País Valencià*. Barcelona, Edicions 62.

WEBGRAFIA

- Ancestry Corporate: www.ancestry.com
- Ellis Island Foundation: www.ellisland.org
- INE. Fondo documental del Instituto Nacional de Estadística, *El analfabetismo en la población*, <https://www.ine.es/inebaseweb/pdfDispacher.do?td=87954&L=0>

FILMOGRAFIA

- Esteve, Juli (2012). Documental *Algèria, el meu país. Història i memòria de l'emigració valenciana a Orà i Alger*. València, InfoTV. Accessible online en www.infotelevisio.com
- Esteve, Juli (2014-2015). Sèrie documental *Del Montgó a Manhattan. Valencians a Nova York: Cap a la terra promesa; Adeu, Amèrica; La guerra de sempre; Els valencians d'Amèrica*. València, InfoTV. Accessibles online en www.infotelevisio.com

Fotografies cedides per les famílies dels retratats.